

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.

ПРУС Віталій Зіновійович - доцент кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ кандидат юридичних наук

В статтє проанализированы историко-правовое содержание и технико-юридическую характеристику Березневых статей 1654 г. в контексте регламентации конституционно-правовых отношений Украинского казачьего государства и Московского княжества.

Ключові слова: договірні статті, козацькі вольності, реєстрове козацтво, гетьман, козацька рада.

Козацька Україна, що відродилася на своїй стародавній території, в ході національно-визвольної боротьби середини ХVІІ ст. під проводом Б. Хмельницького, в умовах постійної загрози нової війни з Річчю Посполитою, повстання в полках, браку надійних союзників поставили перед Б. Хмельницьким та його радниками дилему: або капітуляція перед Польщею і втрата всього, придбаного в шестилітній важкій боротьбі, або ж союз з Московією чи Туреччиною.

Б. Хмельницький, частина козацької старшини та духовенства ще з 1648 р. зверталися до московського царя з проханням допомогти Україні в боротьбі з Річчю Посполитою. Проте московський уряд дотримувався вичікувальної тактики: хотів бачити обидві воюючі сторони вщент знесиленими. М. Грушевський, пояснюючи цю ситуацію, писав, що весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Московією на початку своєї боротьби з Річчю Посполитою, ще повна сил, з уцілілими людьми, не зневіреними в своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатною бути опозицією Московії,

відстояти себе в цій опозиції і не дати зіпхнути на становище провінції [1, с. 123–124].

За таких умов гетьман домагається рішення Земського собору Московської держави від 1 жовтня 1653 р. про взяття Війська Запорозького “під високу государеву руку” й допомогу у війні з Річчю Посполитою. 31 грудня 1653 р. царська делегація на чолі з К. Бутурліним прибули до Переяслава. 18 січня 1654 р. відбулася Переяславська Рада, на якій попередньо домовилися про умови переходу Війська Запорозького під владу великого Московського князівства, а також про гарантії для Війська Запорозького. Однак стався інцидент, не передбачений царатом. Коли духовенство хотіло привести до присяги гетьмана і старшину, Б. Хмельницький зажадав від Московських послів, щоб вони перші склали присягу від імені царя. Боярин К. Бутурлін, голова московського посольства, рішуче відмовився це зробити. Тоді гетьман і старшина залишили переговори, що стало причиною публічного скандалу. К. Бутурліну довелося двічі повторювати запевнення, що цар охоронятиме всі права України і державний лад її буде збережений. Лише після цього гетьман і старшина погодилися на присягу [2, с. 363].

Уклавши Переяславську угоду, уряд Б. Хмельницького розпочав підготовку проекту договору з Московією. 17 лютого 1654 р. було закінчено виготовлення проекту договору і сформовано посольство до царя. 14 березня 1654 р. послы подали боярам виготовлений проект договору з 23 статтями за підписом

гетьмана і військовою печаткою та акредитована грамота від імені гетьмана. Згодом у Москві за наказом царя Олексія Михайловича і за участю думного дяка А. Іванова їх перекладено та сформовано 11 статей, які подали на засідання боярської думи 21 березня 1654 р. Про них зазначав український історик Ю. Мицик так: “11 статей – скорочена й змінена редакція 23 статей, поданих російському урядові 21 березня 1654 р.” [3, с. 10]. У результаті перекладу основний зміст статей втрачався. На засіданні боярської думи було обговорено подані послами статті й ухвалено по статтях резолюції царя і бояр. Остаточна ратифікація договору відбулася 27 березня 1654 р. наданням московським царем Олексієм Михайловичем жалуваної грамоти Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому [4, с. 146–148], у якій ще раз стверджувалося про збереження суспільного ладу України, порядку управління й суду, які склалися до 1654 р із затвердженням 11 статей, які увійшли в історію, як “Березневі статті Богдана Хмельницького”. Таким чином, особливості історико-правового змісту Березневих статей 1654 р. визначають актуальність дослідження.

Метою статті є історико-правовий аналіз Березневих статей 1654 р. як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.

З огляду на поставлену у статті мету слід сформулювати конкретні завдання, на вирішення яких буде вона спрямована, а саме: висвітлити процес укладення Березневих статей 1654 р.; з’ясувати особливості техніко-юридичного змісту договірних статей; проаналізувати зміст Березневих статей 1654 р. в контексті регулятора суспільних взаємовідносин Української гетьманської держави та Московського князівства.

Історико-правовий зміст та техніко-юридичну характеристика договірних статей, а також інші аспекти юридичних взаємовідносин Української гетьманської держави та Московського князівства знайшли відображення у роботах М. Грушевського, А. Яковліва, Ю. Мицика, О. Мироненка, П. Захарченка, О. Шевченка.

Для ґрунтовного дослідження договірних статей гетьмана з Московським царем, а

пізніше Російським імператором, як джерел права, необхідно визначити юридичну природу цього правового акту. За сучасним енциклопедичним визначенням, “Гетьманські статті XVII–XVIII ст. – це документи державно-правового характеру, котрі визначали суспільно-політичний устрій української держави – Гетьманщини – та порядок її васальних відносин з Росією” [5, с. 180]. Дане положення в більшій чи меншій мірі ідентичне зазначеному в більшості історичних юридичних джерел, однак деякі сучасні дослідники називають їх конституціями. Серед сучасних дослідників існує інший погляд на цей документ, зокрема такі: “Підписані 27 березня 1654 р. московським царем Олексієм Михайловичем прохальні (чолобитні) статті Б. Хмельницького фактично являли собою конституцію козацької держави” [6, с. 88], “Коломацькі статті – конституції виявилися першим і єдиним документом, який “дарувала” Гетьманщині Софія Олексіївна... Тексти Решетилівських статей зовнішньо не позбавляли ані гетьмана, ані Генеральну раду, ані Раду старшин колишніх повноважень. Та за змістом нові конституції зробили такі повноваження нездійсненними, утопічними, паперовими...” [7, с. 86, с. 91].

Березневі статті 1654 р. кваліфіковано як договір “вічний”, проте правова система його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. За наступників Б. Хмельницького кожного разу при обранні нового гетьмана складався новий договір між Військом Запорозьким на чолі з новообраним гетьманом – з одного боку, та московським царем – з другого, який формально підтверджував Березневі статті 1654 р. Новий договір звичайно мав дві частини: а) основний договір, про який знало вузьке коло старшини, так би мовити “Березневі статті” 1654 р. та б) “нові статті”, додаткові, які пропонував московський цар і стверджував гетьман із Військом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар. Щодо першої частини, тобто Березневих статей 1654 р., то вже при обранні на гетьмана Ю. Хмельницького (1659–1663) в жовтні 1659 р., з укладення Переяславських статей, Московія внесла на затвердження під грифом “Березневих статей” підроблений текст договору 1654 р. з 14-ма статтями, в який

було включено важливі обмеження автономії України й прав гетьмана. І надалі, починаючи від Ю. Хмельницького, ці підроблені статті в нових редакціях подавалися Московською державою новообраним гетьманам під іменем “Березневих статей 1654 р.” та стверджувалися їх присягою та царськими грамотами. З цього приводу Ю. Мицик писав, “що, широковідомі “14 статей” (“Переяславські статті”), які царський уряд видав за остаточну редакцію “Березневих статей” насправді не були нею. Вони являли собою українсько-російський договір пізнішого часу, підписаний у Переяславі 1659 р. між гетьманом Ю. Хмельницьким та представником російського царату А. Трубецьким, і мали нерівноправний для України характер” [1, с. 10].

Що стосується другої частини нового договору, тобто “нових статей”, то деякі з них склалися і приймалися сторонами з огляду на потребу регулювання нових взаємовідносин між Україною та Московією, інші ж з’являлися внаслідок політики московських царів, а пізніше російських монархів, які використовували будь-яку нагоду, щоб таким способом обмежити права і вольності України, чи покласти на неї додаткові обов’язки. Факт, що Московія з кожним новим гетьманом хотіла укласти новий договір, має важливе значення для встановлення природи взаємовідносин України й Москви за договором 1654 р. Адже договір 1654 р. є двостороннім актом волевиявлення волі двох формально рівноправних сторін. Виходячи з цього факт підтвердження договору 1654 р. й укладення додаткових договорів при зміні гетьманів, що персоніфікував Козацьку державу, можна пояснити, що договір 1654 р. втрачав одну з договірних сторін – Україну, а таким чином і свою силу. А тому новий гетьман змушений поновлювати силу договору 1654 р. та додавав нові договірні статті на вимогу Московії.

Структурно, з позиції юридичної техніки даний договір складався з двох документів, зміст та аналіз яких дослідив науковець діаспори А. Яковлів. Перший документ – “... акредитована грамота Б. Хмельницького від імені свого, Війська Запорозького і всього народу “православного руського” звертається до царя Олексія Михайловича...”, коротко виклавши зміст української національно-ви-

звольної боротьби та прагнення допомоги московського православного царя. Треба зазначити, що грамота формує враження суцільності і складена у виразах, які охоплюють цілу Українську державу з усіма станами населення, підкреслено, зокрема: “... що гетьман і Військо Запорозьке просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі (“государстве Російскомъ”) [8, с. 106]. Другий документ – “Статті Богдана Хмельницького ствержені царем і боярською думою, які визначали умови військового договору між Московією і Військом Запорозьким” – містить вступ і 23 статті, однак, як відомо, після перекладу та втручання царату залишилося лише 11 статей. У вступі виписано короткий царський титул з додатком нового титулу: “и Малыя Росіи”, потім стоїть коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою “милость” і “пожалував”, про що послі будуть бити чолом. Далі йдуть артикулі статті [4, с. 142–146]. Щодо порядку статей та їх логічного зв’язку, то потрібно зазначити, що, з погляду сучасного правового акту, вони розміщені невпорядковано та логічно не пов’язані між собою, статті загального характеру вміщено між статтями, що стосуються окремого предмету правового регулювання, статті, що стосуються держави загалом, поміщено між статтями, які регламентують співжиття окремих станів населення, про їх окремі права і вольності. Логічний висновок такому розміщенню статей А. Яковлів зробив таким чином: “Внаслідок такого розміщення статей основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина, яку вони клали в основу проекту договору з Московією, розбилася й замаскувалася питаннями, менш важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено і висунуто на перший план” [8, с. 108].

Отже, проаналізувавши зміст 23-ох статей проекту договору від 17 лютого 1654 р. та 11-ти статей, затверджених царем і боярською думою від 21 березня 1654 р. за предметом правового регулювання, ми розподілили їх на класифікаційні ланки. Спочатку розглянемо ті, що гарантували повноту внутрішньої автономії держави й усували можливість будь-якого втручання влади московського царя, у внутрішні справи автономії, при цьому порівнюючи їх, а саме:

– виходячи зі ст. 1, яка формулює “непо­рушність прав і вольностей козацького стану в управлінні”, в Україні зберігалися адміні­стративно-військовий устрій, поділ на полки і сотні, гетьмансько-старшинська адміністра­ція, тобто залишався чинним адміністративно-військовий устрій козацької держави часів національно-визвольної боротьби, у відпо­відності до якого зберігалася гетьмансько-старшинська адміністрація на чолі з гетьма­ном, однак у порівнянні з проектом договору відсутнє положення ст. 6 про право вільного обрання глави держави та уряду;

– ідея державності персоніфікувалася в привілеях різних станів населення держа­ви. Так, ст. 1 формулює непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді та в приватноправових відносинах; ст. 6 гарантує права духовного стану й голови ду­ховенства, київського митрополита. У порів­нянні з проектом з 23-ох статей відсутні по­ложення: ст. 7, що не дозволяли відбирати в козаків, а після їхньої смерті у вдов і дітей ма­єтків та землі, що ставали їхньою власністю; ст. 3, що гарантували права і вольності місь­кого населення та міського самоврядування; ст. 17, що визначали правове положення се­лянства й “підданого” населення; положення ст. 18 та ст. 13 про права духовного стану й київського митрополита, які були дещо зву­жені і тепер їх містила ст. 6. Таким чином, усі статті проекту договору, що мали забезпечу­вати непорушність суспільного устрою і при­вілеї усього населення держави без різниці станів, у затверджених статтях було значно обмежено, зокрема, щодо прав і вольностей міського населення та селянства;

– залишалися в силі традиційне судочин­ство, в яке царським воєводам не дозволяло­ся втручатися, лише частково про це йшлося в ст. 1 про непорушність прав і вольностей козацького стану в суді, під цим фактично розумілося збереження традиційної системи судів, зокрема копних, сотенних, полкових та Генерального суду;

– обороноздатність держави мала забез­печуватися реєстровим козацьким військом, загальною чисельністю 60000, що встанов­лювалось частиною другою ст. 11. Цю статтю було сформульовано на підставі давньої тра­диції козацьких вольностей і порядків, що

існували за польської влади, так званих ко­зацьких “ординацій”. Для порівняння з про­ектом з 23-ох статей, положення цієї статті містилися у ст. 2, хоча зміст статей фактично не змінився;

– ряд статей був присвячений утриманню козацького війська та органів влади. Так, ст. 9 передбачала грошову платню командному складу війська (полковникам, осавулам, со­тникам) і козакам, ст. 2 на утримання урядів військового писаря; ст. 3 полковників, суддів, осавулів, ст. 4 обозного й армати, для зазна­чених потреб були призначенні млини, ма­єтки й гроші на видатки. Ці статті є деталіза­цією ст. 1-ої, у якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, дещо зайвою деталізацією, що була зроблена лише під впливом давній традицій. Порівнюючи з проектом статей, у затверджених ст. 21 замінена на ст. 9; ст. 8 на ст. 2, ст. 9, 10, 11 об’єднані і замінені на ст. 3; ст. 12 на ст. 4. Однак, відсутні положення ст. 5, що перед­бачали на гетьманську булаву та утримання гетьманського уряду Чигиринське староство, натомість у резолюціях боярської думи від 21 березня 1654 р. дане положення регламен­тувалося окремими жалуваними грамотами для кожного гетьмана індивідуально, таким чином поставивши особу гетьмана у царську милість.

Після забезпечення внутрішніх зносин автономії держави ще ряд статей торкався зовнішньої оборони держави, зносин з іно­земними державами та виплату цареві дани­ни, зокрема:

– гетьманові надавалося право приймати іноземних послів, встановлювати зносини з іноземними державами при умові повідо­млення царя. Лише зносини з Туреччиною і Річчю Посполитою заборонялися без цар­ського указу, що регламентувалося ст. 5, по­рівнюючи з проектом статей положення ст. 14 було замінено ст. 5, зміст статті істотно не змі­нився;

– що стосується зовнішньої оборони України, то Військо Запорозьке повинно було воювати спільно проти ворогів “и во всем быти в послушании на веки”, при цьому взаємовідносини Гетьманщини до її протек­тора, регламентувала ст. 8 про утримання на­йманого військового відділу кількістю 3000

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано історико-правовий зміст та техніко-юридичну характеристику Березневих статей 1654 р. в контексті регламентації конституційно-правових відносин Української козацької держави і Московського князівства.

чол. на кордоні з Річчю Посполитою; частина перша ст. 11 про утримання такого ж загону кількістю 400 чол. в Кодацькій фортеці і в Коші; і для стримання татар від нападу ст. 10. Зміст статей у порівнянні з проектом договору фактично не змінився, проте положення ст. 20 змінено на ст. 8; ст. 23 на ст. 11; ст. 22 на ст. 10;

– частина друга ст. 1 передбачала у міста війтів, бурмистрів, лавників, які повинні грошові і хлібні доходи збирати і передавати до “государевого скарбу” тим людям, які будуть призначені царем, водночас останні мають контролювати “зборщиків, щоб робили по правді”. Для порівняння у проекті статей схожі положення передбачені ст. 15 (виплата данини (трибуту) певною одноразовою сумою “ценою ведомою”, як плата цареві за військову допомогу та оборону держави), за виключення здійснення контролю, за місцевими урядниками, що збирають податки. Таким чином, царат поступово підпорядковував собі фіскальну систему Гетьманщини.

Таким чином, порівнюючи зміст проекту гетьманських статей та затверджених царем статей, можна зауважити, що пропозиції Б. Хмельницького від 17 лютого 1654 р., викладені в 23 статтях, у більшості вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалуваними грамотами цього ж дня. Усі разом вони склали умовно текст договору 1654 р. Документ (“Березневі статті” та жалувана грамота 24 березня 1654 р.) забезпечував Війську Запорозькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами (із застереження щодо Речі Посполитої і Туреччини), збиранні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного війська.

Проаналізувавши основні положення договірних статей, ми можемо стверджувати, що основною ідеєю договору є встановлення таких міждержавних відносин між Гетьман-

SUMMARY

The article analyzes the historical and legal content and technical and legal characteristics of articles March 1654 in the context of constitutional and legal regulation of relations Ukrainian Cossack state and Muscovy.

щиною та Московією, при яких Українській державі гарантувалася формальна автономія як зовнішня, так і внутрішня, на умовах контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати йому данини, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів. Отже, Березневі статті Б. Хмельницького 1654 р. закріпили військово-політичний союз Української гетьманської держави з Московським князівством.

Література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. / [НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П. С. Сохань (голова ред.кол.)] – Т. 8. – К. : Наук. думка, 1991. – 856 с.
2. Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.] – К. : Смолоскип, 2003. – 890 с.
3. Мицик Ю. Полин-Коринь Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? / Ю. Мицик // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 10–11.
4. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [НАН України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра Генеза, 1996. – 942 с.
6. Кузьминець О. В. Історія держави і права України / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський. – 2-е вид. доповнене. – К. : вид-во Україна, 2002 – 368 с.
7. Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського. / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 85–99.
8. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана Б. Хмельницького 1654 р. / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 96–117.